

İHVÂN-I SAFÂ VE İBN MİSKEVEYH'TE DOSTLUK ANLAYIŞI

Özkan KERİMOĞLU*

Öz

Bu çalışmada İhvân-ı Safâ ve İbn Miskeveyh'in dostluk görüşleri incelenmiş ve karşılaştırılmıştır. İnsanın mutlu bir yaşam inşa edebilmesi için maddi manevi bazı ilişkiler oluşturması gerekmektedir. O, bu ilişkiler sayesinde huzurlu yaşam için gerekli olan ihtiyaçlarını giderebilmektedir. Çünkü her iki anlayışa göre de insan, yaratılışı gereği kendi türdeşlerine ihtiyaç duyan bir varlıktır. Bu özelliği ise onu sosyal bir yaşama mecbur kılmaktadır. Toplumsal yaşamın seyri içerisinde temel ilişki türlerinden birisi de dostluktur. Gerek İhvân-ı Safâ gerekse İbn Miskeveyh, dostluğun bir rızık ve mutluluk vesilesi olduğunu düşünmektedirler. Onlara göre dost demek, iki ayrı beden de bir ruh demektir. Her iki yaklaşımda da dosta duyulan ihtiyaç, dost edinirken dikkat edilecek hususlar ve dostluğu devam ettirmek için gerekli şartlar tespit edilmiş ve değerlendirilmiştir. İhvân-ı Safâ'nın düşünce sisteminde dostluk daha çok cemiyetin ideolojisine sadakat için önemsenirken, İbn Miskeveyh'in dostluk anlayışı daha bireysel ve pratiğe yöneliktir. İhvân-ı Safâ'da İbn Miskeveyh de dostluk anlayışlarını şekillendirirken dinsel verilerden yararlanmışlardır. Bu çalışmanın hareket noktası İhvân-ı Safâ'nın Risâleleri ve İbn Miskeveyh'in Tehzîbü'l-Ahlâk adlı eserleridir. İhvân-ı Safâ ve İbn Miskeveyh'in aynı çağın düşünürleri olması ve sistemlerinde ahlak ve dostluk üzerine yoğunlaşmaları çalışmamız için tercih nedeni olmuştur.

Anahtar Kelimeler: İhvân-ı Safâ, İbn Miskeveyh, Dostluk, Ahlâk.

The Concept of Friendship in Ikhwan al-Safa and Ibn Miskawayh

Abstract

In this study, the friendship views of Ikhwan al Safa and Ibn Miskawayh were examined and compared. In order to build a happy life, a person needs to create some material and spiritual relationships. Through these relationships, they are able to meet their needs for a peaceful life. According to both understandings, human beings are creatures that need their fellow humans due to their nature. This feature obliges him to lead a social life. One of the basic types of relationships in social life is friendship. Both Ikhwan al-Safa and Ibn Miskawayh think that friendship is a means of sustenance and happiness. According to them, friend

* Dr. Öğr. Üyesi, Gümüşhane Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, ozkankilbas@gmail.com, 0000-0002-4354-7749

means two separate bodies and one soul. In both approaches, the need for friends, the points to be considered when making friends, and the conditions necessary to maintain friendship have been identified and evaluated. In the thought system of the Brotherhood of Safa, friendship is considered more important for loyalty to the society, Ibn Miskawah's understanding of friendship is more individual and practice-oriented. Ibn Miskawayh also benefited from religious data while shaping his understanding of friendship in Ikhwan al-Safa. The starting point of this study is the Treatises of Ihvân-ı Safâ and the works of Ibn Miskawayh called Tehzîbü'l-Ahlâk. The fact that Ikhwan al-Safa and Ibn Miskawayh were thinkers of the same age and that they focused on morality and friendship in their systems was the reason for our study.

Keywords: Ikhwan al-Safa, Ibn Miskawayh, Friendship, Morality.

1. Giriş

İslâm düşüncesinde sadâkat, uhuvvet, meveddet, sohbet gibi farklı kelimelerle dillendirilen dost (Çağrı, 1994: 9/511-513) kelimesi Farsçadaki “seven, sevgili, yâr” (Kanar, 1374: 697) anlamlarına gelen “dôst” kavramından türemiştir. Dostluk ise, sözlükte ‘birine veya bir şeye karşı duyulan riyasız, samimi ve güvenilir sevgi’ (Ayverdi, 2005: 1/747) anlamına gelmektedir. Dostluk, iki kişi arasında kurulan söz, eylem ve düşünce bağlamında doğruluğu esas alan karşılıklı bağıdır (Erdem, 2009: 191). Bu bağ tarafların birbirine fazlasıyla yaklaşmasını sağlamaktadır. Farklı anlamlar taşımasının yanında dost anlamında da kullanılan “veli” ve “refik” kelimelerinden de söz etmek gerekir. İslâm dininin temel kaynağı Kur’ân’ı Kerîm’de tekil ve çoğul olarak seksen yedi ayette geçen veli kelimesiyle Allah ile insanlar arasındaki dostluk, insanlar ile şeytan arasındaki dostluk, iyiler ile kötüler arasındaki dostluk gibi dostluğun çeşitlerinden bahsedilmektedir. Bu ayetler özü itibariyle gerçek ve ebedî dostun Allah olduğu anlayışını yerleştirmeyi hedeflemektedir. Bu yüzden de ayetlerde Allah’ın insanlar için gerçek yardımcı, koruyucu, bağışlayıcı, insanları karanlıktan aydınlığa çıkaran özelliklerine vurgu yapılarak gerçek ve ebedi dostun Allah olduğu sık sık hatırlatılıp, öğütlenmiştir.

İnsanların benimsedikleri din ve ahlâk öğretisi sosyal ilişkiler üzerinde önemli etkiye sahiptir (Kayhan, 2022: 55-56). Bu nedenle Kur’ân ayetleri inkârcıların, zalimlerin, Yahudi ve Hristiyanların dost edinilmemesi gerektiğini,

bunların birbirlerinin ve şeytanın dostu olduğunu haber vermektedir. Kur'ân'ın dostluk konusuna bakışını anlatan birkaç ayetin anlamını paylaşmak çalışmamıza zemin oluşturacaktır. “Sizin dostunuz Allah, O'nun elçisi ve iman edenlerdir” (el-Mâide: 5/55), “Ey iman edenler! Küfrü imana tercih ediyorlarsa babalarınızı ve kardeşlerinizi (bile) dostlar edinmeyin” (et-Tevbe: 9/23), “Allah iman etmiş olanların dostudur; onları karanlıklardan aydınlığa çıkarır. Kâfir olanlara gelince, onların dostları Tağut'tur (azgınlık edendir); onları aydınlıktan karanlıklara çıkarırlar (gömerler) (el-Bakara: 2/257), “Kim Allah'ı bırakıp şeytani dost edinirse, elbette apaçık bir şekilde kaybetmiştir” (en-Nisa: 4/119), “Allah'ın mesajını görmezden gelen kimseye bir şeytan tahsis ederiz, artık bu onun arkadaşındır. Kendilerini doğru yolda zannederken bu şeytanlar onları yoldan saptırır dururlar. Sonunda o kişi bize gelince (şeytana hitaben) keşke seninle aramız doğu ile batı kadar uzak olsaydı der. Ne kötü arkadaş!” (ez-Zuhruf-43/36-37-38), “Şeytan onları etkisi altına aldı ve kendilerine Allah'ı anmayı unutturdu. İşte onlar şeytanın tarafındadır. Dikkat edin! Şeytanın tarafı (nda olanlar) kaybedenlerin ta kendileridir” (Mücadele: 58/19; Aydın, 2023: 94) gibi ayetler Allah'ın dostluğu ve şeytanın taraftarlığını konu edinen ayetlerden bazılarıdır. Bu ayetlerden anlaşılmaktadır ki Allah'ın dostluğu insana güven verip onu karanlıklardan aydınlığa çıkarırken, şeytana taraftar olmak aydınlıktan karanlığa düşmeye ve sonunda kaybedilecek bir yola girmeye sebep olmaktadır. Bu Kur'ânî mesajlar, inanan insana kimi dost edineceğini de bildirerek problemin çözümüne önemli katkı sunmaktadır. Dost edinmek konusunda Kur'ân'ın temel kriteri inanmak, iman etmektir. İnanmayı reddediyorsa baba ve kardeşlerin dahi dost edinilmemesi Kur'ân'ın tercihi ve tavsiyesidir. Ayetlerde sevgi-iman ilişkisine değinilerek asıl sevgi ve bağlılığın biyolojik yakınlıktan ziyade inanç birliğinde olduğu haber verilmektedir. Allah'ın, O'nun elçisinin ve inananların dostluğu dışındaki ilişkilerin, uhrevî kaybın temel nedeni olduğu anlaşılmaktadır. Tanrısal dostluk sevgiye, inanca dayalı olduğu için iyiliğe yöneltmek, yardımcı ve koruyucu olmak gibi faydalı pratik ahlâkî sonuçlar da doğurmaktadır.

Kur'ân'ı Kerîm'de dost kavramını karşılayan ve “kalbin derinliklerine nüfuz ederek kökleşen engin dostluk” (İbn Manzur, 1990: “hll”) şeklinde tanımlanan “hülle” terimi de kullanılmaktadır. “Nitekim Allah İbrahim'i dost edinmiştir” (en-

Nisa: 4/125) ayetindeki “halîl” kelimesi bu kullanıma bir örnektir. Gazzâlî, bu ifade ile kastedilen dostun ve dostluğun diğer bütün dostlukların üstünde olan en büyük, en yüce sevgiyi, sevgiliyi işaret ettiğini söylemektedir (İmam Gazzali, 1994: 2/454-455). Hz. Muhammed’in (s.a.v) “*Kişi dostunun (halîl) dini üzeredir*” (Tirmizi, Zühd:45/2378) hadisi, dostun ve dostluğun insan üzerinde bıraktığı ahlâkî, psikolojik, itikadî etkilerin derinliğini ifade etmektedir. Dostluk konusunu çalışma alanı olarak benimsemiş hemen bütün Ahlâk düşünürlerinin dikkatini çeken bir diğer hadis de “*Ruhlar bir araya getirilmîş gruplar gibidir; tanışıp uyuşanlar birleşir, uyuşmayanlar ayrılır*” (Buhari, Enbiya: 2/3336; Müslim, Birr: 159) hadisidir. Bu ayet ve hadislere riayet eden İslâm Ahlâk düşünürleri dostluk konusunu din kardeşliği ve getirdiği sorumluluklar zaviyesinden değerlendirmişlerdir. Bu bağlamda İbn Kuteybe’nin (ö.276/889) “Uyûnü’l ahbâr”, İmam Mâverî’nin (ö.450/1058) “Edebü’l-Dünyâ ved’Dîn” adlı eserlerinde dostluk konusu geniş bir şekilde ele alınarak değerlendirilmiştir.

Dostluk konusuna ilgi duyan İslâm filozofları da vardır. Bu filozoflar kaynak olarak daha çok Aristoteles’in “Nikomakhos’a Etik” adlı eserinden istifade etmişlerdir. Çalışmamızda dostluk konusu ile ilgili düşüncelerini değerlendireceğimiz İbn Miskeveyh (ö.421/1030), Aristoteles’in ahlâk ile ilgili görüşlerinden etkilenen filozoflardan birisidir. İbn Miskeveyh, eserinde Aristoteles ve Sokrates (ö. m.ö. 399)’in dostlukla ilgili görüşlerine yer vererek, dostluğun zaruri olduğundan söz etmektedir. Aristoteles’e göre insan hem iyi hem de kötü anlarında dostlarına ihtiyaç duyar. Büyük bir hükümdar iyilik yapacak dostu muhtaçken, fakir bir kişi ise yardım ve destek olacak dostlara ihtiyaç duyar. Sokrates ise dostluğun mal ve mülkten değerli olduğu kanaatindedir. Gerçek dostluk felaket anında ortaya çıkar. İbn Miskeveyh de bu konuda filozoflarla aynı görüştedir (Miskeveyh, 2017: 184-187). Ahlâk konusu ile ilgilenen bir diğer oluşum da İhvân-ı Safâ’dır. Çalışmamızın iki temel başlığından biri olan ve kendilerini “vefâlı dostlar” (hullânü’l vefâ) diye tanımlayan İhvân-ı Safâ’nın, eklektik ve hümanist felsefî sistemlerinin (Çağrı, 1994: 512) bir gereği olarak dostluk konusuna çok önem

verdiği görülmektedir. İhvan-ı Safâ'nın dostluk anlayışını, felsefî, siyasî, dinî düşüncelerinin yer aldığı eserleri “Risâleler” ışığında değerlendirmeye çalışacağız. Çalışmamıza İhvan-ı Safâ ve İbn Miskeveyh'i konu edinmemizin temel sebepleri arasında bunların aynı çağın düşünürleri olması, ahlâkî problemlere ve ahlâk felsefesine ilgi duymaları, dostluğun değeri ve önemi, dost edinmede gerekli şartlar, dostluğun korunmasında takip edilecek metotlar konusunda fikirlerinin birbirine çok yakın olmalarını söyleyebiliriz.

2. İhvan-ı Safâ'da Dostluk: Kavram, Temeller ve Sosyal Etkiler

İhvan-ı Safâ, gizliliği bir yöntem olarak kullanan, dinî, ilmî, siyasî ve felsefî hedefleri olan organize bir topluluktur. Yaşadıkları dönemin bölünmüşlüğüne çare olarak belirtilen alanlarda çalışmalar yapmış ve çözümü birlik-beraberlik, kardeşlik, yardımlaşma ve dayanışma ilkelerinin temel alındığı yeni bir İslâm toplumu oluşturmakta bulmuştur (Mantran, 1980: 140; Hasan, 1984: 3/39-60; Çubukçu, 1964: 12/1, 43-49; Bayraktar, 2012: 135; Uysal, 2000: 22/1-6; Çetinkaya, 2003: 9-17-18; Onay, 1999: 35). Yeni bir İslâm toplumu oluşturmak hedefi, İhvan-ı Safâ topluluğunun dinî ve ahlâkî kaygılarla ortaya çıktığını göstermektedir. Bu topluluk, zamanın en büyük problemi olarak gördükleri siyasî çekişmeleri, bağnazlığı, fikrî kavgaları, mezhep farklılığından doğan anlaşmazlıkları ortadan kaldırmayı, bunun yerine kardeşliği, sevgiyi, dostluğu, dayanışmayı hayata geçirmeyi kendilerine amaç edinmiştir. Onların bilinen bir başka amacı da hurafeler, batıl inançlar ve yanlış bilgilerle aslından uzaklaştırılan, özü ifsat edilen dini, felsefenin yardımı ile yeniden aslı kimliğine kavuşturmadır (Hicab, 1982: 33; Fahri, 1987: 134; Taylan, 2011: 138; Uysal, 1998: 17). İhvan-ı Safâ, tabiatı gereği toplumsal bir varlık olan insanı merkeze koyan anlayışa sahip bir topluluktur. Topluluğun üyeleri, insanın yaratılış amacını ise insanın kendini ve içinde yaşadığı âlemi tanıması, yaratıcısını bilmesi ve eşyanın, varlığın hakikatlerine vakıf olması diye açıklamaktadırlar. Cemiyetin düşünürlerine göre kendini, âlemi, yaratıcısını ve varlığı bilen insan erdemli insandır. Erdemli insan, dinin emrettiği gibi yaşayan insan olduğu için meleklerin ilhamına mazhar olma aşamasına gelmiştir. İhvan-ı Safâ bu özelliklere sahip kimseleri “bil-kuvve

melek” (İhvânu’s-Safâ, ty: 2/171; 4/108-109; Çetinkaya, 2003: 265; Bircan, 2001: 88) olarak isimlendirmektedir. Kötü ahlâklı, tutum ve davranışları bozuk, cehalet içinde yaşayan kimseleri ise “bil-kuvve şeytan” (İhvânu’s-Safâ, ty: 2/171; 4/108-109; Çetinkaya, 2003: 265; Bircan, 2001: 88) olarak değerlendirmektedir.

İhvân-ı Safâ, erdemli birey, erdemli toplum ve erdemli devlet inşa etmeyi felsefelerinin temel gayesi olarak görmektedir. Bunun içinde fikir ve inanç birliği olan, faydasız çekişmelerden uzak duran, bireysel ve toplumsal başarı için yardımlaşma ve dayanışmaya önem veren, dostluk ve kardeşlik duyguları etkin kişilere ihtiyaç bulunmaktadır. Onlar, Allah rızası dışında beklentisi olmayan bireylerden oluşan toplumun, yaşamın her alanında tek vücut olmayı başarabileceği kanaatindedirler. İdeal devlet, tek vücut olmayı başarmış, maddi manevi gerekli olan bütün yeteneklere sahip, doğruluk, emanete riayet, vefa gibi erdemlerin dinamik bir şekilde yaşatıldığı devlettir (İhvân-ı Safâ, 1376-77/1957: 4/171-172). İhvân-ı Safâ’nın dinî, siyasî, felsefî ve ahlâkî düşüncelerinin yer aldığı eserleri Risâleler incelendiğinde, insani ilişkilerin, arkadaş ve dostluğun önem arz ettiği anlaşılmaktadır. İnsan yaşamı için böylesine önem arz eden, sevgiye dayalı insanî bir ilişki biçimi olan dostluğun, insanın ahlâkî yetkinliğinde nasıl bir katkısı ve rolü vardır? Erdemli bir kişi neden bir dosta ihtiyaç duymaktadır? Cemiyet üyeleri için bu soruların cevabı çok önemlidir. Çünkü onlar her insanla dost olunamayacağı kanaatini taşımakta ve bu konuda çok tavizsiz bir tutum sergilemektedirler. Çalışmamızın ilerleyen bölümünde bu sorulara cevap verilecektir.

Genel kabule göre elli iki (Çetinkaya, 2003: 103; Uysal, 2000: 1-6; Uysal, 2007: 34/576-579) adet olan İhvân-ı Safâ risâlelerinin kırk beşinci risâlesi bu cemiyetin üyelerinin birbirleri ile olan ilişki şekli başta olmak üzere din ve dünya konusunda birbirleriyle yardımlaşmaları, samimi şefkat ve sevgileri ile alakalıdır. Bu risâlede, İhvân-ı Safâ üyelerinin nerede olduğuna bakılmaksızın, ilmî müzakere ve sırların konuşulacağı, kendileri dışında kimsenin giremediği bir meclis oluşturmaları gerektiği ifade edilmektedir. Bu mecliste yapılacak müzakerelerde hiçbir ilim, kutsal metin ve mezhep dışarda bırakılmamalı ve taassuptan

kaçınılmalıdır. Çünkü bu cemiyetin görüşü bütün ilim, mezhep ve dinleri kapsamaktadır (İhvân-ı Safâ Risâleleri, 2014: 4/39; Taş ve Dölek, 2017: 22/1, 271-286; Uysal, 1998: 37-38). İhvân-ı Safâ topluluğuna mensup kişilerin, nerede olursa olsun dost edinmek istedikleri zaman dikkat etmeler gereken hususlar vardır. Çünkü cemiyetin felsefî, dinî ve ahlâkî anlayışına göre herkesle dost olunmaz. Dost edineceğimiz kişiyi iyice tanımalı, ahlâk anlayışı, dinî inancı, mezhebi iyice araştırılmalı, gerçek sevgi ve kardeşliğe layık olup olmadığından emin olunmalıdır. Hesap gününe inanmayanları, insanların en şerlileri olarak tanımlayan topluluğa göre, insanlar içerisinde tabiatı ve ahlâkı bozuk, dengesiz, batıl inanç sahibi kimseler vardır. Onlar arasında şerli, nankör, güvensiz, cimri, korkak, kıskanç, bön, açgözlü, günahkâr, kaba, katı kalpli, ahmak cahil, buğz edici, münafık, uyumsuz, hilekâr, kibirli, zındık insanlar olduğu gibi, hayırlı, cömert, müteşekkir, güvenilir, sabırlı, akıllı, uyumlu, cesur, kanaatkâr, nazik, zarif, sevgi dolu, ihlâslı, samimi, alçakgönüllü insanlar da vardır. İhvân-ı Safâ, bunlar içerisinde günahların anası diye nitelediği ve en şerli huy olarak kabul ettiği üç reziletten bahsetmektedir. Bunlar, kibir, hırs ve kıskançlıktır. Kibri İblis, hırsı Âdem ve kıskançlığı da Kabil ile özdeş kabul eden İhvân-ı Safâ, erdemli insanın bunlardan uzak durması gerektiğini söylemektedir (İhvân-ı Safâ, ty: 4/46; İhvân-ı Safâ Risâleleri, 2014: 4/40-41; Çetinkaya, 2003: 263; Kerimoğlu, 2023: 98-99).

Cemiyetin dost edinme konusu ile ilgili düşünceleri ele alındığında bu konuda çok hassas oldukları hemen fark edilmektedir. Onlara göre bir insan, yaşamını etkileyen para, arazi, kızını vereceği damat, satın alacağı mülk gibi dünyevi meselelerde nasıl hassasiyet gösteriyorsa, dost seçiminde de aynı hassasiyeti ve titizliği göstermesi gerekmektedir. İnsanın mülk, para, arazi konusunda yapacağı yanlış tercihten dolayı maruz kalacağı tehlikelere kıyasla, kötü bir dost edindiğinde yüzleşeceği tehlikeler daha büyük ve daha önemlidir. Çünkü onlara göre dost hem din hem de dünya işlerinde yardımcı demektir. Bu yüzden ahlâkı ve inancı bozuk bir dost, insanın hem dünya hem de ahiret saadetini kaybetmesine vesile olabilir. Cemiyetin anlayışına göre doğruluk kardeşleri, göz aydınlığı, dünya nimeti ve ahiret

saadeti demektir. Çünkü doğruluk kardeşleri, sıkıntı, musibet, bela ve korku anında sığınılacak liman, destekçi ve tutunulacak direktir. Bollukta ve darlıkta dostu için koruyucu bir kanat, yükselmesi için bir merdiven, meyvesi ve hoş kokulu yapraklarıyla gölgelendiren bir ağaç gibidir. Her zaman dostunu iyiliğe teşvik eder ve hayır konusunda onu duyarlı olmaya davet eder, gerektiğinde malını ve canını arkadaşı için feda etmekten kaçınmaz (İhvân-ı Safâ Risâleleri, 2014: 4/41-42). İhvân-ı Safâ'nın oluşturduğu felsefi anlayış içerisinde dost edinmek çok önemlidir ve bu aşamada dikkat edilmesi gereken seçici olmak gibi pek çok husus vardır. Onlar dosta çok değer verdikleri ve onu kendi sistemleri içerisinde sırlarını paylaşacak yol arkadaşı olarak gördükleri için, dost edinilecek kişide olması gereken pek çok vasıf aranması gerektiğini düşünmektedirler.

İhvân-ı Safâ, dostluk konusunu ahlâkî bir sorun olarak değerlendirip kiminle dostluk edilir? sorusuna cevap aradığı gibi, dostluğun devamı için nelere dikkat edilmelidir? sorusuna da cevap aramaktadır. Onlar kin ve tefrikayı dostluğun devamına engel iki temel sebep olarak görmektedirler. Bu yüzden dostluğun devamı için bazı uyarılarda bulunarak, kinlenmenin ve tefrikanın önüne geçmeyi amaçlamışlardır. Tavsiyelerden birisi senin için canını, malını feda edebilecek dostun için sende gerektiğinde aynı fedakârlığı yap, onun namusunu, değerlerini kendi namusun gibi göyerek koruyucu ol. Bir diğer öğüt de her türlü işinde onunla istişare etmekten kaçınma ve sırlarını onunla paylaşmayı ihmal etme. Son olarak sana karşı hata ettiğinde affedici ol ve bu hatayı büyüterek onu terk etme, geçmişte yaptığı iyilikleri hatırlayarak ona iyi davranırsan senden kopmaz ve ona zarar vermeyeceğinden emin olur. İşte bunlar yerine getirilirse dostluk süreklilik kazanır (İhvân-ı Safâ Risâleleri, 2014: 4/42).

İhvân-ı Safâ, sahte dostluk konusunda insanlara her zaman güncelliğini ve geçerliliğini koruyan uyarılarda bulunmuştur. Çünkü insanlar arasında dostluk ilişkisi kurmaya layık olmayan, gerçek yüzünü saklayan, dost gibi görünüp kalbinde ve vicdanında aksini besleyen kişiler vardır. Böyle insanların tuzağına düşmemek ve aldanmamak için uyanık olmak gerekir. İçini bilmeden dış görünüşe aldanmanın

insanı bazı acılarla yüz yüze getireceğini ileri sürmektedirler. Onlar için dost edinilecek kişinin ahlâkı, inancı, mezhebi önemlidir ve bunlar tam olarak bilinmeden, denenmeden o kimse ile dostluk ilişkisi kurulmamalıdır. Çünkü sağlam bir dostluk için düşünce, eylem ve sözde birlik, uyum çok önemlidir. Onlara göre insan içtekini sezmeye çalışırsa, dış görünüşte saklı bir şey kalmaz (İhvânü's-Safâ, ty: 4/45; İhvân-ı Safâ Risâleleri, 2014: 4/42; Kerimoğlu, 2023: 98). İhvân-ı Safâ, insanların ilişkilerini etkileyen nedenler üzerinde de durmuştur. Cemiyetin anlayışına göre insanların işlerini şekillendiren üç temel etken vardır. Bunlar, insanın tabiatında bulunan huylar, yetiştiği çevreden aldığı adetler, gelenekler ve inanç yapısının getirdiği ilkelerdir. Onların tespit ettiği bazı ahlâkî reziletler vardır. Bunlara sahip olan insanlarla dostluk ilişkisini tavsiye etmezler. Eğer bir insanda kibir, aç gözlülük, inatçılık, hırs, korkaklık, cimrilik, hilekârlık, övülmeye düşkünlük, insanları küçümseme, kuvvetine güvenme, hak etmediğini talep etme gibi özellikler varsa ondan dost olmaz. Çünkü bu özelliklere sahip bir kimsenin kardeşlerine vefa, sadakat göstermesi mümkün görünmemektedir. Bu huylar insanın hakkı kabullenmesine, hakkına razı olmasına, nezakete, sevgiye, merhamete, adalete, temiz kardeşliğe ve dostluğa engeldir. İhvân-ı Safâ'nın dostluk ile ilgili bir diğer tespit ve tavsiyesi de dostluğun çift kutuplu bir tabiatla gerçekleşmeyeceğidir (İhvân-ı Safâ Risâleleri, 2014: 4/43). İki zıttın bir arada bulunamayacağı gerçeğinden hareketle onlar arasında sadakatin olmayacağını iddia etmişlerdir. Bu durumu cimri-cömert örneği ile açıklamaya çalışan cemiyetin düşünürleri, cömert ile cimri tabiatları gereği birbirine zıt olduğu için ikisi arasında samimi, sade bir sevgiden söz edilemeyeceğini düşünmektedirler. Cömert tabiatı gereği malını iyilik yolunda, hayır için harcadığında cimri bunun bir kayıp ve akılsızca yapılan bir davranış olduğunu düşünür. Cimrinin de tabiatı gereği malını tutması, ihtiyaç sahipleri ile paylaşmaması cömert için hoş olmayan bir davranış olarak kabul edilir. Bu hal cömert ve cimrinin birbirleri hakkında olumsuz düşünceler taşımasına vesile olacaktır. Böylece araya soğukluk, gerginlik girer, zamanla bu düşmanlığa evrilir ve çatışmaya dönüşür.

Onlar birbirine karşıt olan iki huyun durumunu böyle örneklendirip öfkenin, çatışmanın, kin ve nefretin olduğu yerde dostluğun olamayacağı sonucuna varırlar.

İhvân-ı Safâ, dost edinip edinememe ve kurulan dostluğu devam ettirememeye durumlarını bir problem olarak ele almış, dosta ve dostluğa fitratı gereği ihtiyaç duyan insanlar için çözüm önerilerinde bulunmuştur. Bazı insanların dost edinme ve bu dostluk ilişkisini koruma, devam ettirme konusunda başarılı olamadığını ilersüren İhvân-ı Safâ, bunu mal ve yiyecek toplamaya çalışan ama başarılı olamayan insanların çabalarıyla örneklendirmektedir. İnsanların bazısı ömrünü mal toplamak için tüketir ancak bunda başarılı olamaz, bu iyi bir dost edinme konusunda da böyledir. İnsan yaşamı boyunca uygun bir dost bulmak için çok emek verir ancak arzu ettiği dostu bulamaz. Bazısı da servet edinmeyi başarıp onu koruma ve çoğaltmayı beceremez, tıpkı dost edinip bu bağı devam ettirme başarısı gösteremeyen insanlar gibi. Bu durumda genellikle dostluk yerini düşmanlığa, sevgi, saygı ise yerini kırgınlığa, kine ve nefrete bırakır (İhvân-ı Safâ Risâleleri, 2014: 4/43). Buna çözüm olarak İhvân-ı Safâ, kişinin dostunu koruma, gözetme, işlerine yardımcı olma gibi konularda çok özenli davranması gerektiğini ve dostluğu bozmak için gayret gösteren kimselerin bu tür faaliyet ve uğraşlarına imkân vermeme konusunda uyanık olmak gerektiğini tavsiye etmiştir. Dostluk ilişkilerini etkileyen hususlar arasında insanın yaşamı boyunca karşılaştığı sosyal, ekonomik ve psikolojik değişimlerin de büyük etkisi olduğu bilinmektedir. Cemiyetin anlayışına göre zenginken fakir, bekârken evli, işsizken çalışan, zor şartlarda iken rahata erişen, gençlikten ihtiyarlığa, darlıktan bolluğa erişmek veya bunların tam aksi bir durumu yaşamak da dostluk ilişkilerinde farklılıkların doğmasına sebep olabilmektedir. Bu evirilme insanların yeni huylar edinmesine vesile olmaktadır. Onlara göre bunun tek istisnası İhvân-ı Safâ dostluğudur (İhvân-ı Safâ Risâleleri, 2014: 4/44). Çünkü onlar farklı bedenlerde tek bir ruh gibidirler. Onların sadakati, vefası akraba bağlılığı gibidir. Bu sadakatin etki ve yetkisini devam ettirmesinde yapılan iyiliğin başa kakılmaması ve bir kötülük gördüğünde de dostundan uzaklaşmamasının etkisi büyüktür. Çünkü onlar iyiliğinde kötülüğünde sahibine ait olduğuna

inanmaktadırlar. Bu düşünce ise dostluğun bozulmamasına ve devamına imkân sağlamaktadır.

İhvân-ı Safâ, insanın uygun bir dost (temizlik kardeşlerinden) edinmesi durumunda, onu tüm dost ve akrabalarına, hatta eşine, aile fertlerine bile tercih etmesini ve onun haklarını koruma noktasında aile fertlerinininkinden daha fazla ihtimam göstermesi gerektiğini savunmaktadır. Gereğe olarak ise temizlik kardeşlerinden edinilen dostun seni ve kendisini farklı bedenlerde bulunan tek bir ruhtan ibaret görüp buna inandığı ve böyle düşündüğü için sevmesidir. Öyle ki seni mutlu eden dostunu da mutlu eder, seni üzen onu da üzer. Çünkü temizlik kardeşleri farklı bedenlerde tek bir ruh gibidir. Bunlar iyidir ve iyilerin kalpleri temizdir. Bu yüzden onlara gizli saklı bir şey kalmaz. Aile fertleri, akrabalar ise seni kendilerine sunacağın bir faydadan, senin onları bir tehlikeden, zarardan korumandan dolayı, sana muhtaç oldukları için severler (İhvân-ı Safâ Risâleleri, 2014: 4/44). İhvân-ı Safâ'nın aile fertlerinin sevgisini menfaate ve faydaya dayandırması, çıkar bitince de aile fertlerinin uzaklaşması türü söylemleri çok keskin bir dille ve genelleme yapılarak ileri sürülmüştür. Toplum içerisinde böyle insanların varlığı azda olsa söz konusu olsa bile genelleme iddiası gerçekçi gözükmemektedir. Bu konuda düşünürlerin subjektif bir tavır içinde olduğu ve cemiyet taassubuna yakalandıkları anlaşılmaktadır.

Mutluluğu insana verilen en değerli rızık olarak niteleyen İhvân-ı Safâ, sağlık, güzellik, zekâ, güzel ahlâk, mal-mülk, eş-dost, çocuk, kardeş, öğretmen gibi akranları temel rızık olarak değerlendirmektedir. Bunlar içinde insanı en mutlu eden rızık ise doğru yolu gösteren, ahiret hakkında bilgi sahibi olan âlimdir. Onlar öğretmenin insanın ruhu, manevi dünyası üzerindeki etkisini, babanın evladının bedenine katkısına benzetmektedirler. Babanın evladına maddi bir suret vermesi gibi öğretmen de insanın ruhuna sahip olduğu ilimler ile suret vermektedir (İhvân-ı Safâ Risâleleri, 2014: 4/45; Filiz, 2002: 244). Babanın evladına dünya yaşamının zorlu koşullarında geçim yollarını gösterme, onu yetiştirme konusunda rehberlik ettiği gibi öğretmen de sahip olduğu ilimler ile onun eğitimi, ebedi kurtuluşu, terbiyesi

konusunda yol göstericidir. İhvân-ı Safâ, böyle bir dost, manevi rehber vermesi için Allah'a dua edilmesini, böyle dosta sahip olan kimselerin ise yaratıcıya şükretmelerini tavsiye etmektedir. Çünkü onlara göre dostluk, ahlâkî failin erdeme ulaşmasında etkili olan insanî bir ilişki türüdür. Onlar dostun ilim ve din ehlinde seçilmesini özellikle önemsemektedirler. Dost olunacak kişinin felsefe ve din alanında etkin ve yetkin olması gerektiğini ifade ederek, felsefî ve dinî hakikatlere vakıf olmayan ancak din ve ilim ehli olduğunu ileri süren kişilere karşı dikkatli olmak gerektiği hususunda uyarıda bulunmaktadır. İhvân-ı Safâ'nın uyarıda bulunduğu insan tipolojisi her dönem mevcudiyetini korumaktadır. Bu özellikte insanlar her toplumda hakikatin anlaşılmasının ve yaşanmasının önünde en büyük engeldir. Cemiyetin düşünürleri apaçık konuları ayırt edemeyen, nefislerini dahi tanımayan bu tür insanlara itibar edilmemesini ve uyanık olunmasını önermektedirler. Bunlar inatçı olup, dilleri keskin, kalpleri körelmiş, açık bilgilerde bile şüphe içine girerek zan üzere hareket eden, doğru yoldan sapan kimselerdir (İhvân-ı Safâ Risâleleri, 2014: 4/45). Böyle insanlar toplumdaki bilge ve nebiler için sıkıntıdır. Çünkü bunlar edindikleri bilgiyi araştırmayan, yalan söyleyebilen, bilmediği halde biliyormuş gibi davranan kimselerdir. İhvân-ı Safâ bu tipolojideki insanları Kur'an-ı Kerim'deki "*Doğrusu onlar kavgacı bir toplumdur*" (ez-Zuhruf: 43/58) ayeti ile tanımlamaktadır. İnsanî ilişkilerde sıkıntı çıkarabilme potansiyeli oluşturan bu özelliklere sahip insanlarla dostluk kurmamak, dost olmamak ve bunlardan uzak durup koruması içinde Allah'a dua etmek tutulması gereken yoldur.

Mutluluk vesilesi olan insanlar olduğu gibi, mutsuzluğa sebep olan insanlar da vardır. İhvân-ı Safâ mutluluğa ve mutsuzluğa sebep olan insanların özellikleri üzerinde düşüncelerini dile getirerek tavsiyelerde bulunmaktadır. Bencil, kavgacı, bilgisiz, inat, kalbi körelmiş yalan söyleyebilen insanları mutsuzluk vesilesi olarak tanımlayan İhvân-ı Safâ, zeki, sağlam tabiatlı, zihni berrak, bilgiyi ve bilgeyi seven, doğruyu ve gerçeği araştırmaktan haz alan, herhangi bir konuda bağınazca davranmayan bir öğretmenle dost olmayı da en büyük mutluluk vesilesi olarak görmektedirler. İnsan zihni hangi bilgi türü ile beslenmelidir? Onlar bilginin düşünce

ve eylem üzerindeki etkisini düşünerek, zihni doğru ve faydalı bilgilerle doldurup, hatalı ve yanlış bilgilerden korumanın önemli olduğu düşüncesindedirler. Cemiyet düşünürleri, insan zihnini boş bir kâğıda benzetirler. Zihne yerleştirilen ilk bilgiler ister doğru ister yanlış olsun değiştirilmesi zordur. Genelme yapmamakla beraber, insanın kendisine verilen ilk bilgilerden kolay vazgeçemediği bilinen bir gerçektir. İhvân-ı Safâ'nın bu konudaki tavrı açık olduğundan, böyle insanlarla uğraşılması taraftarı değildir. Bu yüzden zihne ilk olarak olabildiğince doğru, faydalı, güzel inanç ve fikirler yerleştirmek gerekir. Zihnin ifsat edilmîş düşüncelerden, düşük adetlerden, nezaket ve zarafetten yoksun, kaba davranış ve söylemlerden uzak tutulması gerekmektedir. İhvân-ı Safâ'ya göre faydasız bilgi, yanlış inanç ve adetlerin yerleştiği zihin sahibini ikna ve ıslah etmek için uğraşmak zaman ve enerji kaybıdır. Çünkü onların ıslah ve iflah olması kolay değildir. Çocukluktan bozuk inanç, fikir, ahlâk üzere yetişmiş ve bu şekilde yaşayan insanlarla uğraşmak insanı yorar. Bu yüzden onlar cemiyet mensuplarına gençlerle ilgilenmeyi tavsiye etmektedirler. Kalbi temiz, peygamber ahlâkı üzere yaşayan, zihni ilme açık ve öğrenmeye yeni başlayan, hakikati ve ahireti önceleyen, ahiret gününe inancı tam olan, peygamberlerin öğretisini araştıran ve taassup sahibi olmayan gençlerle meşgul olmak gerekir. Gençleri önemsemelerinin altında dini gerekçeler vardır. Onlar Kur'an-ı Kerim'de yer alan *"Biz sana onların haberini bir amaç için anlatıyoruz. Şüphesiz ki onlar, Rablerine inanıp güvenmiş gençlerdi. Biz de onların hidayetini artırmıştık."* (Kehf: 18/13); *"(Bir kısmı) 'bunları diline dolayan, kendisine İbrahim denen bir genç duyduk' demişlerdi."* (el-Enbiya: 21/60); *"Hani Musa (beraberindeki) gence şöyle demişti..."* (Kehf: 18/60) bu ayetleri delil göstererek Allah'ın gönderdiği peygamberlerin genç olduğunu ve sadece gençlere hikmet verdiğini savunmuşlardır. Yaşlıları ise peygamberleri yalanlayan, tartışma ve kavgaya vesile olan kimseler olarak nitelemektedirler. Bu gerekçeler göstermektedir ki, eğitimin temel aşamasında verilen ilk bilgilerin doğru ve faydalı olması hem önemli hem de zorunludur.

İhvân-ı Safâ'ya göre, Allah insanlara yönelik pek çok lütufta bulunmuştur. Bunları ruhsal ve bedensel diye iki şekilde sınıflandıran cemiyetin öncüleri, ilmî ruhsal, malî ise bedensel kazanç olarak görmektedirler. Dünyevî ve uhrevî etkileri itibariyle cemiyet mensubu kardeşlerin ilim ve mal ile rızıklandırılmalarını istemektedirler. Bunlar insanları bu bağlamda hem ilim hem mala sahip olanlar, her ikisinden de mahrum olanlar, bir kısmı ilme sahip maldan mahrum, bir kısmı ise mala sahip ilimden mahrum olanlar diye kategorilere ayırmaktadırlar. Dostlar hem ruhsal hem de bedensel nimetlerle rızıklanırsa buna şükretmenin yolu bu iki nimetten mahrum olan bir dostunu yanına alarak hem malından hem de ilminden faydalandırmasıdır. Mal ile desteklemek kardeşinin dünya hayatını yaşanılabilir hale getirirken, ilim ile desteklemek ahiret yurdunun güzelleşmesine vesile olur. Kardeşini maddi ve ilmî açıdan desteklemesi kardeşlik hukuku açısından bir görev olup bu yapıları dostunun başına kakmaması ve onu utandırmaması gerekmektedir. Çünkü cemiyetin dostları arasındaki hukuk, baba-oğul arasındaki hukuk gibidir (İhvân-ı Safâ Risâleleri, 2014: 4/47). Onlar öğretmen ve üstatlarını, manevi rehberlerini, sulplerinden geldiği babalarından daha çok rahmet ve hayırla anmaktadırlar. Mal ile rızıklanıp ilim ile rızıklanmayan kimsenin yapması gereken şey ise ilim sahibi olan bir dostunu bularak onu malından faydalandırıp, kendisi de onun ilminden istifade etmesidir. Böylece her iki dost da dünya ve ahiret işleri konusunda yardımlaşmış olurlar. Burada hem mal sahibi hem de ilim sahibi kardeşe düşen görevler söz konusudur. Bu görevlerden birisi, her iki dostun kardeşini eksik olduğu yönü itibariyle küçümseyip hor görmemesidir. Sahip oldukları nimet gereği de üstünlük içeren tutum ve davranış sergilememesidir. Görevlerden bir diğeri ise kıskançlık duygusuna kapılmamak ve öğrettiği ilim karşılığında maddi bir bedel talep etmemesidir. Bu yaklaşım dostluğun gereğidir (İhvân-ı Safâ Risâleleri, 2014: 4/48-49). Amacı din ve dünyayı ıslah etmek olan cemiyet, üyeleri arasında böyle bir yardımlaşmanın temel ilke olduğunu ileri sürmektedir. Çünkü onlara göre bu ıslah faaliyetinde mal sahibinin ilim sahibine, ilim sahibinin ise mal sahibine yardım etmesi ahiret yurdunda kurtuluş için gerekli olan erdemler arasında yer almaktadır.

İhvân-ı Safâ bu yardımlaşmayı, biri gözü gören ama bedensel güç itibariyle zayıf, diğeri gözü görmeyen ama fiziki yapısı itibariyle güçlü iki kişinin yardımlaşarak başarı ile tamamladığı çöl yolculuğunu örnek olarak anlatmaktadır. Gözü gören ama zayıf dost görmeyen dostun elinden tutmuş, gözü görmeyen ise diğerkardeşinin yükünü sırtlamıştır. Böylece bu örnek yardımlaşma sayesinde her iki dost mutlu olmayı başararak kurtuluşa ermiştir (İhvân-ı Safâ Risâleleri, 2014: 4/49). Bu nimetlerden mahrum kalan veya eksik tarafını tamamlayacak bir dost bulamayan kimse ise sabredip, ferahlık anı beklemesi gerekmektedir. Mal ve ilim ehli olmayıp da temiz kalpli, güzel ahlâklı, sapkın görüşlerden uzak, hayrı ve hayır ehlini seven kimselerin durumu, bu nimetlere sahip olup ama şükürünü eda edemeyenlerin durumundan daha hayırlıdır. Çünkü güzel ahlâk, Yüce Allah'ın kullarına ikram ettiği en büyük lütuflarındandır (İhvân-ı Safâ Risâleleri, 2014: 4/49). Ahlâkın hoşluğu, alışkanlıkların, tutum ve davranışların doğruluğu, muhababın kim olduğuna bakılmaksızın emanetin ehline verilmesi, çevresindeki insanlara iyi davranılması, kendisi için istediğini başkası için de istemesi (İhvân-ı Safâ Risâleleri, 2014: 4/195) gibi erdemli yaşamın temelini oluşturan vasıflar onların ahlâk anlayışında önemli yere sahiptir.

Dost edinmede hassas davranılması gerektiği kanaatini taşıyan İhvân-ı Safâ, dostlarla ilişki kurmak hususunda da itidali önermektedir. Onlar dostlara karşı, ilişkinin seyrine göre uzak-yakın, sert-yumuşak, cana yakın-soğuk, cömert-cimri gibi birbirine karşıt tutum ve davranışlardan uygun olanın seçilebileceğini ileri sürmüştür (İhvân-ı Safâ Risâleleri, 2014: 4/196). İtidal ve denge onlar için insani ilişkilerde önemlidir. İyiliğe karşı iyilikle muamele edilmeli, kötülük yapıldığında ise gereken ceza verilmelidir. İnsanî ilişkilerde sürekli asık yüzlü olmak uygun olmadığı gibi hep neşeli de olmak doğru değildir. Merhamet ve öfke durumunda da orta yolu bulmalı ve dostlarla ilişkilerde denge üzere hareket edilmelidir. İhvân-ı Safâ'nın risâlelerinde dost ve dostluk konusu özü itibariyle bu şekilde ye almaktadır. Dost ve dostluk konusunda düşüncelerini ele alacağımız bir diğerkarşınur de İbn Miskeveyh'tir.

3. İbn Miskeveyh ve Dostluk Anlayışı

İslâm filozofları içerisinde sevgi ve dostluk konusunu en geniş ve sistemli bir şekilde ele alan, Aristoteles'in konu ile ilgili fikirlerinden de etkilenen İbn Miskeveyh olmuştur (Wakelnig, 2011: 797). O, Sokrates, Platon (m.ö. 427/347), Aristoteles, Kindî (ö.252/866), Fârâbî (ö. 339/950), İbn Sînâ (ö.428/1037) gibi, insanın sosyal bir varlık olması hasebiyle hemcinslerine doğal olarak ihtiyaç duyması (Aristotle,1998: 1253a1-3; Aristoteles, 2014: 1097b11-13, 1169b17-19; Toka, 2018: 21; Wakelnig, 2011: 798) düşüncesinden hareketle konuyu değerlendirmiştir. İnsanın kendini tamamlaması için diğer insanlara muhtaç olması gerçeği beraberinde yardımlaşmayı zorunlu hale getirmiştir. İnsanın doğal olarak birtakım eksikliklerle dünyaya geldiğini dile getiren düşünür, onun sahip olduğu doğasıyla tek başına mükemmelliğe ulaşmasının imkânsız olduğunu söylemektedir. Bu yüzden filozof, bütün organları birleşerek sahibi için faydalı işleri yapan kişi örneğinde olduğu gibi, bu farklı bireylerden oluşan ve ahenk içerisinde çalışan, birbiriyle yardımlaşma ve dayanışma içinde olan bir topluluğa ihtiyaç olduğunu düşünmektedir (İbn Miskeveyh, 1983: 122; Fakhry, 1991: 116; Şenel, 2013: 221). Sosyal hayat için karşılıklı işbirliği ve dayanışmanın vazgeçilmez bir değer ve mutluluk için kaçınılmaz bir yasa olduğu tezi filozofun önemli tespitlerindedir. Bu tespit toplumsal yaşam için önem arz etmektedir. Ahenk içerisinde, yardımlaşma ve dayanışma duygusuna sahip bir toplumun oluşmasında sevgi ve dostluk erdemleri temel ilkeler arasında yer almaktadır. Uyumu, birlik-beraberliği, yardımlaşma ve dayanışma ruhunu tesis etmek, devamını sağlamak için sevgi ve dostluk duygularına ihtiyaç vardır. Çünkü o, mutluluğun temel şartı olarak sevgiyi görmektedir. Sevginin kâmil manada hissedilebilmesi insanı bir toplum içerisinde yaşamaya mecbur kılmaktadır. Çünkü diğer erdemler gibi sevgi erdemi de toplum içinde insanlarla bir arada yaşanarak kazanılabilir. İnsanın fitratında var olan sevgiyi yaşamak ve paylaşmak varlık nedenlerindedir (Saruhan, 2005: 124; Fakhry, 1991: 118; Kavasoglu, 1995: 159; Sunar, 1980: 83; Türkeri, 2004: 88; Durmuş, 2021: 146). İbn Miskeveyh sebepleri ile beraber dört farklı sevgi türünden bahsetmektedir. Sevginin

sebeplerini insanların ulaşmak istedikleri amaçlarla özdeşleştiren filozof bunları, zevk, iyilik, menfaatler ve bunların meydana getirdiği şey diye tanımlamaktadır. Sevgiyi de, hemen oluşan ve hemen kaybolan, çabuk oluşan ve yavaş yavaş kaybolan, yavaş yavaş oluşan ve hemen kaybolan ve yavaşça oluşan aynı şekilde yavaşça kaybolan sevgi diye kategorilere ayırmaktadır.

Filozof, pratik hayatta pek çok örneği olan saptamalar yapmaktadır. Örneğin, temelinde zevkin olduğu sevgi çabuk oluşur ve çabucak yok olur. Çünkü bu sevgi türünü oluşturan zevk, çok çabuk değişen bir şeydir. Sebebi iyilik olan sevgi ise çabucak oluşur ancak yavaşça çözülür. Kökeninde menfaat olan sevgi ise yavaşça oluşur ve çabucak çözülür. Bunların birleşmesinden meydana gelen sevgide iyilik varsa, yavaşça çözülür, yavaşça oluşur (İbn Miskeveyh, 1983: 123). Düşünüre göre bu sevgi türlerinde irade ve düşünüp taşınma gerekli olup, ödül ve ceza söz konusu olduğu için bunlar insanlar arasında ortaya çıkar. O, dostluğu sevginin özel bir türü olarak nitelendirip, “meveddet” kavramı ile ifade etmektedir. Ayrıca o, iyilik maksadıyla kurulan ve tarafların birbirini eşit şekilde sevmesi (Aksu, 2021: 9) olarak tanımlanan dostluğun, sevgi gibi çok sayıda insan arasında yerleşmeyeceğine vurgu yaparak onun daha özel bir bağ olduğunu ileri sürmüştür. Filozof “Tehzîbü'l-Ahlâk” adlı eserinin beşinci bölümünde ‘Filozofların Dostluk Anlayışları’ başlığı ile ele aldığı dostluk konusuna Aristoteles’in “İnsan, iyi durumda da kötü durumda da dosta muhtaçtır. Kötü durumda iken dostlarının yardımına, iyi durumda iken de onların yakınlığına ve iyilikte bulunacak kimselere muhtaçtır.” (Aristoteles, 2012: 192; Aksu: 2021:8) sözüyle giriş yapmıştır. Aristoteles, insanların bir araya gelip, iyi ilişkiler kurmasını, birlikte spor yapmalarını, avlanarak ziyafetlere katılmalarını dostluğun faziletleri olarak değerlendirmektedir. O, insanın sahip olabileceği en değerli kazanımlardan biri olan dostluğun, dostun, sevginin, yakınlığın öneminin çocuklarla paylaşılmasını ve bu konuda bilinçlendirme yapılmasını tavsiye etmektedir. Düşünüre göre insanın sevgisiz yaşaması mümkün değildir. Dostluğun değeri her türlü hazineden, insanların elde etmek için uğraş verip yarıştıkları ne kadar kıymetli mal, eşya, değerli taş varsa hepsinden daha kıymetlidir. Filozof, kişinin

değerini dostluğa olan ilgisine göre değerlendirmektedir. Ona göre dostu ve dostluğu önemsemeyen kişinin kendisi önemsizdir. Yeryüzündeki varlıkların hiçbirisi önemli bir konuda yardımına güvenilen bir dosttan daha değerli değildir. İnsanın mutluluğunun temel vesilelerinden birisi de dostlarıdır. Güvenilir bir dostun varlığı, onu mutlu ettiği gibi özgüveninin artmasına da katkıda bulunur. Özellikle devleti yöneten bir liderin emin bir dosta sahip olması idari işlerde onun gözü, kulağı, aklı demektir. Dostları vesilesiyle uzaklar ona yakın olur, onların bilgi paylaşımı, desteği ile problemlerin çözümü zamanında ve kolay olur. İbn Miskeveyh dostu ve dostluğu önemli bir nimet ve erdem (Aristoteles, 2012: 155; İbn Miskeveyh, 1983: 140-141; Özturan, 2017: 176-189) olarak görmektedir. Çünkü dost, insanın mutluluğunda, elem ve kederinde pay sahibi olan kişidir (Aytaç ve Tan, 2019: 345-359). Ancak bu büyük nimeti ararken, erdemli insan gibi görünen aldatıcı ve samimiyetsiz kimselerin dostluk tuzağına da düşmemeliyiz. Düşünür, sahte dostların tuzağına düşen kimseleri yırtıcı hayvanın eline geçen yeme benzetmektedir. Tuzağa düşmemek içinde dikkatli olmayı tavsiye etmektedir.

Dostluk konusunu çok yönlü inceleyen filozof, dostun nasıl aranacağını, hangi yollarla elde edileceğini ve bulunca da nasıl korunacağını yöntemlerini araştırmıştır. Filozofa göre dostluk konusunda dikkat edilecek temel hususlardan birinin kişinin aile fertleri başta olmak üzere insani ilişkilerinin niteliğinin araştırılmasıdır. İbn Miskeveyh dost edineceğimiz zaman aldatılmamak, tuzağa düşmemek ve bu tehlikeden uzak durmak için Sokrates'ten mühlhem bazı önerilerde bulunmaktadır. Buna göre dost edinilecek kişinin çocukluğunda ana babası başta olmak üzere aile bireyleri ile iletişiminin ve davranışlarının nasıl olduğuna bakmak gerekmektedir. Aile fertleri ile diyalogu iyi ise onunla dostluk yapılabilir, onlarla iletişimi kötü ise ondan uzaklaşmak ve kendini korumak gerekir. Düşünür bir sonraki adımın ise dost edinilecek kişinin önceki dostları ile hukukuna bakmak ve onlara karşı davranışını, aile bireylerine karşı davranışlarıyla mukayese etmek gerektiğini söylemektedir. Bir diğer yöntem ise onun teşekkür etmesi gereken kişilere teşekkür edip etmediğine ve nankör olup olmadığına bakmak gerekir. Filozof, teşekkürden

kastın insanın gücü yetmediği şeyi yapmasını istemek değil, teşekkür niyetinin bulunmamasından dolayı gücü yettiği halde bir karşılıklı bulunmamasıdır. Kendisine yapılan iyilikten yararlanır, bunu kendisinin hakkı gibi görür ve dil ile de olsa teşekkür etmez. İbn Miskeveyh'e göre hiç kimsenin gördüğü bir iyiliği övme ve yayma konusunda mazereti olamaz. Filozof, nimeti inkârın öç almayı meşrulaştıracak en temel faktör olduğunu söylemektedir. Bu konuda Allah'ın nimetini inkâr edenlere cezalar tertip ettiğini, nimete şükredenlere ise nimetler vadettiğini bilmek yeterlidir. Bunun için dost edinilecek kişide bu özelliğin olup olmadığına bakıp, eğer nimeti ve emeği yok sayma, dostların iyiliklerini ve hükümdarın ikramlarını küçümseme söz konusu ise bunlarla dostluk kurmamak gerekir. Dostluk kurulacak kişide araştırılması gereken bir diğer özellik de, rahatına düşkün olup olmamasıdır. Filozofa göre, zahmeti az olan işlerde bile yavaş hareket etmek, rahatına düşkün olmak ve ağır davranmak kötü bir huydur ve bunu zevklere düşkünlük takip eder ki buda kişinin görevlerini aksatma sebebidir (İbn Miskeveyh, 1983: 142-143). Yapılan iyiliğin takdir edilmesi, iyiliğin sahibine vefa gösterilmesi, emeğe saygı kuralı gereğince teşekkür etmek gibi hasletlere sahip olmak dostluk kurmak için önemli sebeplerdendir.

Dost edinme konusundaki tespit ve önerilerine devam eden İbn Miskeveyh'in problem olarak gördüğü bir diğer konu da bireyin parasal konulara bakışıdır. O, arkadaşlık ilişkisi kurulacak kişinin maddi konulara düşkünlüğünün ve bu konuda hırs sahibi olup olmadığına da bilinmesini istemektedir. Çünkü o iki metal diye nitelediği altın ve gümüşe düşkünlüğün dostluk ilişkilerinde belirleyici unsur olduğunu ifade etmiş ve birbirlerine karşı çok sevgi dolu, samimi olduklarını söyleyen kişilerin bile söz konusu altın, gümüş olunca köpekler gibi birbirlerine hırslıklarını ve çeşitli düşmanlıklar sergilediklerini söylemektedir. Gerek çevremizde, gerekse kitle iletişim araçları vesilesiyle bilgi sahibi olduğumuz maddi sebeplerin vesile olduğu yaşanan üzücü hadiseler dikkate alındığında, filozofun tespitinin isabetli olduğu anlaşılmaktadır. Filozofun dost edinme konusundaki tavsiyelerinden birisi de kişinin maddi konulardaki tutum ve davranışının yanında,

makam ve yetki sahibi olmak konusundaki tavrının araştırılmasıdır. İbn Miskeveyh, başkanlığa aşırı istek duyan kişinin kibirli ve kendini dostlarından üstün görme, onları küçümseme özelliği taşıma ihtimalinden söz ederek dikkatli olmak gerektiğini söylemektedir. Çünkü bu anlayışa sahip yetki sahibi kişinin sürekli olarak verdiği ziyade almak isteyeceği ve bu durumun taraflara mutluluk yerine mutsuzluk getireceği aşikârdır. Bu halin ise zamanla kişiler arasında kıskançlık, kin ve düşmanlığa sebep olacağını belirterek uyarılarda bulunmaktadır. Düşünürün bir başka tavsiyesi ve tespiti de arkadaş olarak seçilecek kişinin oyun, eğlence, müstehcenlik, şarkı gibi işlere düşkünlüğü meselesidir. O, arkadaş olunacak kişinin bu yönünün araştırılmasının ilişkinin sıhhati için önem arz ettiği kanaatindedir. Oyun, eğlence, şarkı, müstehcenlik gibi konuların onu ne kadar meşgul ettiğine, bu işlerin onu dostlarından ve dostlarının dertleriyle ilgilenmekten, onlara yardım etmekten ne kadar alıkoyduğuna bakmak gerekir. Çünkü kurulan dostluk ilişkisinin özü, dostunun derdi ile dertlenmek ve imkânlar dâhilinde derdine derman olmak için ona yardımcı olmaktır. İbn Miskeveyh dost edineceğimiz kişinin tüm özelliklerinin detaylı bir şekilde bilinmesinden yanadır. Kurulacak olan sevgi ve erdem temelli dostluk ilişkisine zarar verme ihtimali olan bütün etkenlerin araştırılmasını tavsiye etmektedir. Ona göre dost adayının bilinmesi gereken başka bir yönü de zahmete katlanma, iyi karşılık verme ve iyilikte bulunmadan ne ölçüde kaçtığı meselesidir. Düşünür, mükemmelliğin çok az görüldüğünü de ileri sürerek, bu tür huylardan uzak duran kişilerle yakınlık kurulup onunla ilgilenmeyi ve sadece böyle biriyle dost olmayı (İbn Miskeveyh, 1983: 143) önermektedir. Çok fazla dost edinmeyi tasvip etmeyen İbn Miskeveyh, bunun dostu karşı yapılacak görevlerin kâmil manada yapılmasına engel olacağı kanaatindedir. Dostların çokluğu beraberinde dostluğun ruhuna aykırı durumların oluşmasına sebep olabilir. Çünkü insan icap ettiğinde dostuyla konuşup oturacağı, gülmüş ağlayacağı için çelişkili durumlara düşülebilir.

Dostluğun devamı için düşünürün bir başka önerisi de dostunun küçük hata ve kusurlarını görmemek ve bunları büyütmemektir. Aksi takdirde dostsuz kalınacaktır. Bunun için dostların insan olarak uzak duramayacakları küçük

hatalarını görmezden gelmek gerekir. Bunun yolu da kendi kusurlarını görüp başkalarının kusurlarına katlanmaktır. “Dostun bir gün düşman olur, öyleyse çok dost edinme” ilkesini de hatırlatarak, dostluk ilişkisi kurulan kişinin düşmanlığından sakınmak için dikkatli davranmak gerekmektedir. Bu yüzden bir dosta sahip olunca onu kaybetmemek için dikkatli davranmalı ve dostluğun devamı için gerekli olan ilkelere riayet edilmelidir. Dostluğun devamını muhafaza için ihtiyaç duyulan zaman ve işlerde az da olsa yardımcı olmalı, dostluğu pekiştirmek ve muhabbeti artırmak için tatlı dil, güler yüz, hoşgörü gösterilmeli ve karşılaşıldığında beden dili ile onun güvenini, sevgisini kazanacak tutum ve davranışlar sergilenmelidir (İbn Miskeveyh, 1983: 144). İbn Miskeveyh, insanın sevgisini göstermesinin hem dostlar ve çocuklar hem de maiyetindeki insanlar için önemli bir duygusal bağ oluşturduğunu ileri sürerek, bunların övülmesini tavsiye etmektedir. Övme işinde ifrata kaçarak dalkavukluğa düşmemek gerektiği konusunda uyarılarda bulunan filozof, övgünün gerekli zamanda ve samimi bir şekilde yapılmasını doğru bulmaktadır (İbn Miskeveyh, 1983: 144). Hataya düşmemek için takip edilmesini istediği yol budur. Düşünür bu yolun sevgiyi ve güveni temin edeceğini söylemektedir. Bunu güvercin örneği ile anlatmaktadır. Güvercinler evlerimize, bize alışınca evlerimizin etrafında döner ve başka güvercinleri de getirmeye başlarlar. Aynı şekilde insan da tanıdığı, güvendiği samimiyetini ve sevgisini hissedip birlikte olmaktan mutlu olduğu insanın yanına diğer dost ve arkadaşlarını da getirmeye başlar. İnsanın mutlu ve iyi hallerini dostuyla paylaşmasını öneren düşünür, arkadaşının kötü durumunda ona destek olup derdini paylaşıp çare bulmasının ise daha değerli ve etkili olduğunu söylemektedir. Dost, felaket ve musibetin önlenmesi için fedakârlık yapan kişi olduğu gibi, insanın yaşadığı, yüzleştiği felaket ve musibetin verdiği maddi, manevi acı ve zararı azaltmak ve ortadan kaldırmak için canı ve malı ile neler yapabileceğini araştırıp gereğini yapan kişidir. Hakiki dost yardım talebi beklemeden arkadaşının içinde bulunduğu durumu iyi analiz edip, sıkıntılarını gidermek için yardıma koşan kişidir.

İbn Miskeveyh'e göre, iktidar ve zenginlik gibi nimetlere erişen kişi, kibir ve gurura kapılmadan dostuyla bu imkânları paylaşmalıdır. O, dostların herhangi

birinden uzaklaşma ve soğukluk görünce onunla daha çok ilgilenerek ve ona daha çok yaklaşarak kendine çekmeyi tavsiye etmektedir. Dostluğun ve arkadaşlık bağının devamını koparan ve dostluğu bitiren nefret, kibir, övünme gibi hususlardan özenle kaçınmak gerektiğini (İbn Miskeveyh, 1983: 145) belirten filozof, bu gibi hallerin dostuna karşı mahcubiyete sebep olacağını ileri sürmektedir. Erdemli yaşam dostluğun pekişmesine vesile olur. Erdeme aykırı tutum ve davranışlar ise, arkadaşlık bağının kopmasına ve dostluğun yerini düşmanlığın almasına vesiledir. İnsanın sahip olduğu her türlü değerın korunmasında bu ölçü temel kabul edilmelidir. Çünkü filozof, gerekli ilgi alaka gösterilmeyip tedbir alınmadığı takdirde ev, araba gibi maddi değerlerin (İbn Miskeveyh, 1983: 146) de harap olup işlevsiz hale geleceğini söylemektedir. Düşünüre göre, gerekli bakımın yapıлып, iç ve dış olumsuz etkenlerden korunmayan duvar ve damın yıkılması gibi dostluğunu istediğin ve önemseydiğin kişiyi de ihmal etmemelisin. Maddi şeylerin kaybı insanın tek bir menfaat kaybı iken, dostun sevgi ve yakınlığının kaybı pek çok zarar getirir. Dost düşmana dönüşür, dostluğu vesilesiyle elde edilen fayda ve yararlar yok olur, onun düşmanlık ve cefasından emin olunamaz hale gelir ki bu insanda güvensizlik duygularını doğurur ve ümidin kaybolmasına vesile olur. Bütün bunlar insanın iç dünyasında yeri dolmaz bir boşluk meydana getirir. İbn Miskeveyh, bütün bunları engellemenin yolunu dostluğun şartlarına uygun davranmakta bulur. Bu şartlardan biri de herkesle ama özellikle de dostun olan kimseyle tartışmaktan kaçınmaktır. Çünkü tartışmak, Yüce Tanrı'nın davet ettiği yakınlaşmanın ve uhuvvetin karşıtı olan uzaklaşma ve anlaşmazlığa yol açmaktadır. Tartışmak taraftarı olan kişilerin amacı, genellikle insanların toplandıkları yerlerde karşıdaki insanı mahcup etmek ve susturmaktır. Bunun içinde tartışma ortamı oluşturmak için konuşmaya başlayıp, muteber fikirlerden yoksun, halktan cahil insanların sözlerini kullanırlar. Filozof bu insan tipolojisini, mal sahibi azgın zorbalara ve taklitçi mağrurlara benzetir. Bunlar birbirini küçümseyen, birbirlerinin açığıını, hatasını arayan, başarı ve iyiliklerini yok sayan, birbirleri hakkında dolap çeviren kimselerdir (İbn Miskeveyh, 1983: 147). Bu

iletişimin sonu doğal olarak düşmanlık, kin, öfke ve kan dökmeye kadar gitmektedir. Çekişme ve sevgi bir arada olmayacağı için bu ilişki biçiminden dostluk da çıkmaz.

İbn Miskeveyh'e göre, gerçek dostluğun göstergelerinden biri de kişinin sahip olduğu maddi manevi imkânların hepsini dostu ile paylaşmasıdır. O, bu anlayışını eğitim-öğretim ve ilim konusunda da korumaktadır. İlim erbabının bilgisini arkadaşı ile paylaşmak hususunda cimri davranması dostluk anlayışı ile uyumlu bir hal değildir. İlimin paylaşımında cimriliği kötü bir huy olarak kabul eden filozof, böyle davranılırsa bilginin sadece kendine ait bir değer olduğu ve başkalarından esirgendiği kanaati ortaya çıkar. İlim ile dünya malını mukayese eden düşünür, dünya malının az olduğu fıkırdan hareketle insanların ona sahip olmak için bir yarış içine girdiklerini ve birbirlerini engellediklerini ifade eder. İlimde ise aksi bir durum söz konusudur. Çünkü dünya malının aksine ilim paylaşıldıkça çoğalır, harcadıkça artar, dostlukla gelişir ve bollaşır. İlimde cimrilik etmenin kişinin kötü hali ile ilgili olduğunu ileri süren İbn Miskeveyh, ilimde cimriliğin üç sebebi olduğu kanaatindedir. Bunların birincisi filozofun 'sermaye yetersizliği' dediği epistemolojik kaygılardır. Bunun içinde sahip olduğu şeyin tükeneceğinden çekinmekte, bilmediği bir şey ile karşılaşacağından ve bilgisiz insanlar karşısında itibarını yitireceğinden korkmaktadır. İkinci sebep ise kişinin bilgisini kendine bir rızık, geçim kaynağı görmesidir. Başkasına öğrettiği takdirde gelirinin ve rızıkının azalacağından veya yok olacağından korkmaktadır. İlimin paylaşımında cimriliğin üçüncü sebebi ise kıskançlıktır. Düşünüre göre kıskanç insan, bütün erdemlerden uzaktır bu yüzden de insanlar tarafından sevilmez. Bu tür insanlar sadece kendi ilmînde değil, diğer bilge insanların bilgi paylaşımında da cimridirler. Meraklı, başarılı, bilgiye yoğun ilgi gösteren öğrencilerin başkalarından istifade etmesinden de rahatsız olurlar. Filozof, bilgi paylaşımında cimriliğin, dostluk önünde büyük bir engel (İbn Miskeveyh, 1983: 147) olduğunu belirtip, bu halin beklenmedik düşmanlıklara yol açabileceğini iddia etmektedir.

İbn Miskeveyh, eserinde, dostluk kurmak kadar onun korunması için ihtiyaç duyulan kurallar ile ilgili bilgi vermeye devam etmektedir. Dostluğun devamı için

büyük oranda Ahlâk kurallarının ihyasına ihtiyaç olduğu düşüncesinde olan düşünürün göre, dostluk bağının kopmaması ve devamı için insanın arkadaşları ve çevresindeki insanlarla alay etmemesi, kusur aramaması ve özel hayatına yönelik bilgi paylaşımı konusunda onu zorlamaması gerekir. Hatta dostunun şahsı dışında ona ait olan hiçbir şey hakkında kendi ve aile fertleri de dâhil olmak üzere ciddi veya şaka yollu da olsa kusur içeren konuşmalar yapmamalı, yapanlara da izin vermemelidir. Çünkü filozofa göre dost demek arkadaşının gözü, kalbi, vekili hatta kendisi demektir. Eğer bu erdemsiz hallerden sakınılmaz ise düşmanlık duygusu ortaya çıkar, uzaklaşma ve soğuma başlar. Bu yüzden insan dostunda bir kusur gördüğünde, halim bir yaklaşım ile sertlik göstermeden ilişkisini devam ettirmelidir. Filozof bu yaklaşımını doktorun hastaya yaklaşım yöntemi ile örneklemiştir. Şefkatli bir doktorun tatlı bir ilaçla elde edeceği bir sonucu, yarmak, dağlamak ve kesmekle başka bir doktor elde edemeyebilir. Hatta belki ilaca bile ihtiyaç duymadan yiyeceklerle hastalığı tedavi edip hastanın şifa bulmasına vesile olabilir. Düşünür dostun ve dostluğun bir başka özelliğini de arkadaşında gördüğü kusur konusunda alacağı tavırda aramaktadır. Bir insanın dostunda gördüğü kusur konusunda susmasını ve onu görmezden gelmesini ihanet (İbn Miskeveyh, 1983:148) olarak değerlendiren İbn Miskeveyh, buna gerekçe olarak ise o kusurdan dolayı, dostun başkalarının kınamalarına muhatap olacağını ileri sürmektedir. Bunun için gerçek dost susmak veya görmezden gelmek yerine doğru bir yöntemle kusurun ıslahı için gayret eden kişidir.

Dostluğun devamını sağlamak ve muhafaza etmek konusunda filozofun bir başka önerisi de koğuculuktan ve bununla ilgili sözleri dinlemekten sakınmaktır. Çünkü kötü insanlar, iyilerin arasına güzel ve dürüst insanlarmış gibi girerek onlara nasihat eder gibi görünüp gerçeği yansıtmayan, doğru olmayan, ifsat edilmiş bilgiler aktarırlar ve insanların kafasını karıştırırlar. Bu vesileyle dostluğu bozacak, kin ve nefret oluşturacak ve düşmanlığa yol açacak söylemlerde bulunmaktan çekinmezler. Eski düşünürlerin bu konu ile ilgili pek çok eser kaleme aldığını belirten İbn Miskeveyh, bilgelerin koğuculuğu sağlam bir binanın temellerini tırnaklarıyla

kazıyan kimselere benzeterek bu durumu kınadıklarını aktarmaktadır. Hatta tırnakla kazmakla yetinmeyerek, işi yapının temeline kazmayla saldırmaya kadar götürürler. Koğuculuk konusunu eskilerin çok önemseydiğini belirten düşünürün kendisi de aynı hassasiyeti taşımaktadır. Çünkü bu erdemsiz hal insanlar arasındaki sağlam ve samimi dostluklar için büyük bir tehdit ve tehlike içerdiği gibi yöneticiler için de aynı ölçüde tehdit ve tehlikedir. Bu yüzden “Kelile ve Dimne” gibi eserlerde bu konuda çok örnekler anlatılmıştır. Bu örnekler yoluyla hem halka hem de yöneticilere tavsiyelerde bulunmak ve tedbir alınmasını sağlamak amaçlanmıştır. Bu hikâyelerin iyi dinleyicilere fayda verdiğini, cahiller içinse pek çok zarardan korktukları için böyle yaptıklarını ifade etmektedir. Bu yüzden zayıf olmasına rağmen kurnaz tilkinin güçlü, yırtıcı hayvanların içerisine girip onları birbirine düşürerek nasıl helak ettiği bilinmelidir. İbn Miskeveyh benzer durumun hükümdarlar ve vezirleri arasında yaşandığına dikkat çekmiştir. Koğucuların iyi niyetli, sağlam görüşlü hükümdarlar ile halk ve devlet için canla başla çalışan iyi niyetli ve başarılı vezirlerin arasına girdiğini söylemektedir. Bunlar doğru ve faydalı öğüt veren kimseler gibi hükümdarlara yaklaşarak vezirleri ile arasını açmaktadır. Vezirlerin sahip olduğu imkân ve nimetleri kendilerine çekmek için hükümdarları vezirlere düşman etmeyi başarırlar. Böylece vezirleri kendi ailesi ve çocukları gibi gören hükümdarlar vezirleri görmek istemez hale gelirler. Hatta hiçbir kusur ve suçları olmadığı halde vezirleri ağır işkencelere tabi tutarlar, öldürürler. Hâlbuki onlar takdir edilmeye, ödüllendirilmeye, şeref ve iyi muameleye layıktırlar. Düşünür bu yüzden koğuculara ve koğuculuğa karşı çok dikkatli olunması gerektiğini söylemektedir. Çünkü ona göre hükümdarları bile bu şekilde bozup yanıltan ve yanlış işler yaptıran kişiler, bize bunu daha kolay bir şekilde yaparlar. Eğer dikkatli olmaz ve bu iyi gibi görünüp kötü işlere vesile olan kimselerin tuzağına düşersek, uzun zaman harcayarak seçtiğimiz, zor zamanlarımız için ümit besleyip destek beklediğimiz, canımız, ailemiz gibi sevip ikramda bulunduğumuz dostlarımızı kaybederiz (İbn Miskeveyh, 1983: 149). İbn Miskeveyh'in dostluk başta olmak üzere insani ilişkilerde sık sık karşılaşılan ve zaman zaman istenmeyen gelişmelere

sebepler olan koğuculuk konusunda yaptığı uyarıların güncelliğini ve önemini koruduğu görülmektedir. Özellikle siyasî ve idarî sorumluluk taşıyan kimseler için önemi daha da çok olan bir konu olduğu bilinmektedir.

Sonuç

İhvân-ı Safâ ve İbn Miskeveyh'e göre insan, fitratı gereği kendine yetemeyen ve yaşamını sağlıklı bir şekilde idame ettirebilmesi için de türdeşlerine ihtiyaç duyan bir varlıktır. Bu fitrî gerçek onu diğer insanlarla birlikte yaşamaya mecbur etmiştir. Sosyal bir varlık olan insanın maddi, manevi ihtiyaçları vardır. Bu ihtiyaçların temininin yüksekliği, insanın mutluluğuna doğrudan etki etmektedir. Çalışmamızın temel konusu olan dostluk da insanın temel ihtiyaçları arasındadır. İnsanın kamil manada mutlu olabilmesi için dostluğa ve dostlara da ihtiyacı vardır. İnsanın mutluluğunu önemseyen ve düşünce sistemlerinin birincil hedefi olarak gören İhvân-ı Safâ ve İbn Miskeveyh de dostluğu bir rızık ve mutluluk vesilesi olarak tanımlamışlardır. Onların ahlak sistemleri içerisinde önemli bir yere sahip olan dostluk konusunun detaylı bir şekilde ele alındığı görülmektedir. Dost kimdir, dost edinirken nelere dikkat etmek gerekir, hangi özelliklere sahip kişilerle dost olunur, hangi özellikleri olan kimselerle dost olunmaz, dostluğu devam ettirmek ve korumak için nelere dikkat edilmelidir gibi konuların İhvân-ı Safâ ve İbn Miskeveyh tarafından detaylı bir şekilde incelendiğini söyleyebiliriz. Aynı şekilde İhvân-ı Safâ ve İbn Miskeveyh dostluğun önündeki engellere de değinmiş ve bu engelleri şöyle tespit etmişlerdir. Siyasî çekişmeler, bağnazlık, fikrî kavgalar, hurafeler, batıl inançlar, yanlış bilgiler, mezhep farklılığından doğan anlaşmazlıklar bu temel engellerden bazılarıdır. Her iki anlayışta hakiki dostu ve dostluğu iki farklı bedende bir ruh olarak kabul etmektedir. Dostluğun temel harcının sevgi, kardeşlik, yardımlaşma ve dayanışma olduğu hususunda ittifak halindedirler. Onlara göre yeryüzündeki varlıkların hiç biri, ihtiyaç halinde yardıma koşan, güvenilir bir dosttan daha değerli değildir. İhvân-ı Safâ ve İbn Miskeveyh'e göre dostluk hemen kurulacak bir ilişki değildir. Onlar dost edinilecek kişinin iyice araştırılmasını önemle tavsiye etmektedirler ve bu konuda kişinin aile bağları, aile bireyleriyle olan

ilişkileri, eski dotları ile olan hukuku, inanç dünyası, ahlâkî yapısı, vefa durumu, makam mevki ve parayla olan ilişkisi, hırslı olup olmadığı, insanlara teşekkür edip etmediği, nakör mü değil mi gibi niteliklerin önemli ipucu olduğunu söylemektedirler. Hem İhvân-ı Safâ hem de İbn Miskeveyh, gerçek dostların kendi malını, canını, namusunu, ailesini koruduğu gibi dostunun da namusunu, canını, ailesini korur. Gerektiğinde canı dahil varlıklarını dostu için feda eder. Gerçek dost maddi manevi imkanlarını dostu ile paylaşmalıdır. Dost, özellikle ilim konusunda daha da cömert ve hassas olmalıdır. Çünkü onlara göre her türlü cimrilik dostluğa engeldir. Onların önemseydiği ve hemfikir oldukları bir diğer konu da dostla tartışmamak, bir soğukluk oluştuğunda onunla daha çok ilgilenmek, affedici olmaktır.

İhvân-ı Safâ'nın İbn Miskeveyh'ten farklı olarak erdemli birey, erdemli toplum, erdemli devlet tesis etmek gibi bir hedefleri vardır. Onlar dostluğu birazda ideolojilerinin hayat bulmasında, kurmak istedikleri yeni İslam toplumunda birbirine kenetlenmiş bireylere ihtiyaç duydukları için önemsemektedirler. Çünkü onlarda dost hem dünya hem de ahiret hayatı için yardımcı demektir. Allah insanı yeryüzünü mamur kılmak, yaratıcının halifesi olmak gibi gayelerle donatmıştır. Bu gayeleri gerçekleştirmek, görevleri hakkını vererek yapmak için sadık dostlara ihtiyaç vardır. İbn Miskeveyh'in dostluk anlayışı, toplumsal yönü olmakla birlikte daha bireysel ve pratik hayata yöneliktir. Burada daha ziyade kişisel mutluluk ve düvevi huzur öncelenmektedir.

İhvân-ı Safâ, hesap gününe inanmayanları insanların en şerlileri olarak Kabul etmiştir. Onlar bilgiyi ve bilgeyi seven, zihni ilme açık, doğruyu ve gerçeği araştırmaktan zevk alan, bağınaz olmayan, ahlâkî ve inancı önceleyen, zeki, öğretici insanlarla dost olmayı teşvik ve arzu etmektedirler. İhvân-ı Safâ ve İbn Miskeveyh, dostluğun önünde engel olabilecek hususlara da değinmiş ve bunları kin, tefrika, rahatına düşkünlük, alay etmek, dedikodu, teşekkür etmeyi bilmemek, eğlenceye, müstehcenliğe aşırı düşkünlük, emeğe saygı duymamak, çok sayıda dost sahibi olmak, kibir, açgözlülük, inatçılık, övülmeye düşkünlük, hak etmediğini talep etmek, kusur araştırmak ve bunları büyütme olarak belirlemişlerdir. Onlar, dostluğun

korunması için de bazı önerilerde bulunmuş ve bunların tatbik edilmesini talep etmişlerdir. İbn Miskeveyh, dostluğun korunması için en temel ilke olarak ahlâk kurallarına uygun yaşamı önermektedir. Alay etmemek, kusur aramamak, özel hayata saygı duymak, dostunun aile fertleri ile ilgili şaka olsun ciddi olsun kusur içeren konuşmalardan uzak durmak düşünürün diğer tavsiyeleridir. Çünkü İbn Miskeveyh'e göre dost demek insanın kendisi demektir. Dostun kusurunu görüp susmayı da yanlış bulup, dostluğun devamı için ıslah yolunu seçmeyi uygun bulmaktadır. İhvân-ı Safâ da dostluğun devamı ve korunması için bazı ilkeler belirlemiştir. Onlar, iyilik ve kötülüğün sahibine ait olduğu inancından hareket ederek bu anlayışın dostluğu koruyacağını ve bozulmasına engel olacağını ifade etmişlerdir. En değerli dost doğru yolu gösteren, ahiret hakkında bilgi veren, ilim ve din ehli olandır.

Sonuç olarak, İhvân-ı Safâ ve İbn Miskeveyh'in dost ve dostlukla ilgili tespit, öneri ve uyarıları günümüzde de güncelliğini ve geçerliliğini korumaktadır. Düşünürlerin öneri ve uyarılarından yararlanmak, günümüz insanına doğru dost seçiminde fayda sağlarken, yanlış dost seçiminin önünde engel olacaktır. Bu çalışmanın, hakiki dostluğun sosyolojik ve psikolojik etkilerinin araştırılması gibi bir çalışmaya vesile olabileceğini düşünüyorum.

Kaynakça

- Aksu, İ. (2021). Râgıp el-İsfahâni'de dostluk erdem ilişkisi. *Trabzon İlahiyat Dergisi*, 8(1) (Bahar), 1-37.
- Aristotle. (1998). *Politics*. (İng. Çev. C.D.C. Reeve). Indianapolis: Hackett Publishing Company.
- Aristoteles. (2014). *Nikomakhos'a etik*, (Çev. Zeki Özcan). Bursa: Sentez Yayıncılık.
- Aristoteles. (2012). *Nikomakhos'a etik*, (Yunancadan Çev. Saffet Babür). Ankara: BilgeSu.
- Aydın, M. (2023). *İnsanın kaderi*, Ankara: İlâhiyât Yayınları.
- Aytaç, Ö. ve Tan, M. (2019). Arkadaşlık üzerine kuramsal yaklaşımlar. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 29 (1), 345-359.
- Ayverdi, İ.(2005). *Misalli büyük Türkçe sözlük*, İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, I.
- Bayraktar, M. (2012). *İslâm bilim adamları*. İstanbul: İnkılab Yayınları.
- Bircan, H. (2001). *İslâm felsefesinde mutluluk*, İstanbul: İz Yayıncılık.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrahim b. el-Muğira. (1413/1992). *Sahihu'l-Buhârî*. İstanbul: Çağrı Yayınları. 1-8.
- Çağrı, M. (1994). *Dostluk. TDV İslâm Ansiklopedisi*. (C. 9, 511-513). İstanbul.

- Çetinkaya, B. A. (2003). *İhvân-ı Safâ'nın dini ve ideolojik söylemi*, Ankara: Elis Yayınları.
- Çubukçu, İ. A. (1964). İhvân-ı Safâ ve Ahlâkî görüşleri. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12 (1), 43-49.
- Durmuş, Z.A. (2021), İbn Miskeveyh ve tehzîbü'l ahlâk adlı eserinin ahlâk felsefesi açısından incelenmesi, *İçtimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi*, 5/1, 143-147.
- Erdem, H. (2009). *Ahlâk felsefesi*, Konya.
- Fahri, M. (1987). *İslâm felsefesi tarihi*. (Çev. Kasım Turhan). İstanbul.
- Fakhry, M. (1991). *Ethical theories in İslâm*, EJ. Brill, Leiden.
- Filiz, Ş. (2002). *İlk İslâm hümanistleri*, Konya: On Bir Eylül Yayınları.
- Hasan, H.İ. (1984). *Tarihu'l-islâm*, Kahire. 1-4.
- Hicab, M. F. (1982). *Felsefetu's-siyasiyye inde İhvâni's-Safâ*, Mısır.
- İbn Manzûr. (1990). *Lisânü'l-Arab*. Beyrut: Daru's-Sadr.
- İbn Miskeveyh. (1983). *Ahlâkî olgunlaştırma*, (Çev. A. Şener-C. Tunç-İ. Kayaoğlu). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- İbn Miskeveyh. (2017). *Ahlâk eğitimi/ Tehzîbü'l-ahlâk*, (Çev. A. Şener-C. Tunç-İ. Kayaoğlu), İstanbul: Büyüyenay.
- İhvânu's-Safâ. (ty). *Resâilü ihvâni's-safâ ve hullani'l-vefa*, (neş. Butros el-Bustânî). Beyrut: Dâru Sâdir. 1-4.
- İhvân-ı Safâ Risâleleri*. (2014). (Çev. Abdullah Kahraman vd.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1-4.
- İhvân-ı Safâ. (1376-77/1957). *er-Resâ'il*. (nşr. Butrus el-Bustani). Beyrut: yy.
- İmam Gazzâlî. (1994). *İhyâu ulûmiddîn*, (nşr. A. Fikri Yavuz), (Trc. Mehmed A. Müftüoğlu, İstanbul: İpek Yayın Dağıtım, 1-4.
- Kanar, M. (1374). *Büyük Farsça-Türkçe sözlük*. Tahran: Şîrin Yayınları.
- Kavasoglu, Ö. (1995). *İslâm etiğinin Aristotelesçi kaynakları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Kayhan, M. (2022). *Mehmed Âkîf'in eserlerinde Kur'an ve tefsir*, Samsun: Üniversite Yayınları.
- Kerimoğlu, Ö. (2023). *Fârâbî ve İhvân-ı Safâ'da siyaset ve siyaset Ahlâkı*, İstanbul: Lisans Yayıncılık.
- Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meali*. (2017). (Çev. Hayrettin Karaman vd.). Ankara: TDV Yayınları.
- Mantran, R. (1980). *İslâm'ın yayılışı tarihi*, (çev. İsmet Kayaoğlu). Ankara.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyin Müslim b. Haccâc.(1413/1992). *Sahîhu Müslim*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1-3.
- Onay, H. (1999). *İhvân-ı Safâ'da varlık düşüncesi*, İstanbul: İnsan Yayınları.
- Özturan, H. (2017). Dostluk neden bir ahlâk felsefesi konusudur?. *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları*. 36 (Aralık), 176-189.
- Sunar, C. (1980). *İbn Miskeveyh ve Yunanda İslâm'da ahlâk görüşleri*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Saruhan, M. S. (2005). *İbn Miskeveyh düşüncesinde tanrı ve insan*, Ankara: Avrasya Yayınları.
- Şenel, C. (2013). "İbn Miskeveyh: Yeni Eflatuncu Metafizik ve Ahlâk", *İslâm Felsefesi Tarih ve Problemler*, ed. M. Cüneyt Kaya, Ankara: TDV Yayınları.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevrâ. Sünenü't-Tirmizî. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1-5/1413-1992.
- Uysal, Enver. *İhvân-ı Safâ felsefesinde tanrı ve alem*, İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1998.

- Uysal, E. (2007). *Resâilü İhvâni's-Safâ. TDV İslâm Ansiklopedisi* (C.34, 576-579). İstanbul.
- Uysal, E. (2000). *İhvân-ı Safâ. TDV İslâm Ansiklopedisi* (C.22, s.1-6). İstanbul.
- Taş, N.ve Dölek, H. (2017). X. Yüzyılın bilimler akademisi: İhvân-ı Safâ teşkilatı, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22(1), 271-286.
- Taylan, N. (2011). *Anahatlarıyla İslâm felsefesi*, İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Toka, Tanju. (2018). Fârâbî ve Kant'ın siyaset felsefesinde toplum ve hukuk, *Felsefe Arkivi*, 48/1, 21-44.
- Türkeri, M. (2004). Aritoteles, Fârâbî ve İbn Miskeveyh'in Ahlâk kuramlarında "dostluk"un önemi, *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19 (79)-101.
- Wakelnig, E. (2011). "Miskawayh, Abu Ali", *Encyclopedia of Medieval Philosophy*, ed. H. Lagerlund.

Extended Abstract

To build a happy life, a person needs to create some material and spiritual relationships. Thanks to these relationships, they can satisfy the needs that are necessary for a peaceful life. According to human nature, it is not a being that can meet everything it needs on its own. This feature obliges him to lead a social life. In the history of classical philosophy regarding humans, we can mention a sociological determination that has been put forward since Aristotle (384-322 B.C.) and is largely accepted and expressed when necessary. This acceptance is the idea that man is a social being and that this quality stems from his nature. In the world we live in, there are many typologies of people whose character, state of spiritual maturity, communication with the environment, level of culture, understanding of listening, speech, religious belief, and political opinion are quite different from each other. Being a social being, human beings, thanks to this feature, communicate with people who complement themselves and create a spiritual bond between them. One of these bonds is friendship, which is established only for goodness and is defined as the fact that the parties love each other equally. Friendship constitutes an important part of human life. At this point, at the beginning of the problems dealt with around the concept of friendship, which is a special type of love, is the determination of its place in human life. This is probably why philosophers interested in moral philosophy have made the subject of friendship a subject of research. Because they either accepted friendship as one of the moral virtues or considered it a phenomenon that they saw as the same as virtue.

A friend is a person who has a share in a person's happiness, suffering and grief. The subject of friendship, which has an important share in the happiness and sadness of an individual, has been the field of research in many religious texts and thought systems. It is observed that thinkers who have left works in the fields of morality, Sufism, and philosophy, which have an important place in shaping the history of thought with their ideas, have studied the subject of friendship. Ibn Miskawayh's work *Tehzibul-Al-Morality* pioneered and became the source for the works written in the field of morality after him. In the same way, the subject of friendship has been one of the main issues discussed in the treatises of the *Ikhwan-ı Safâ*. In the works containing the subject of friendship, the types of friendship, the human need for a friend, the psychological, natural and social reasons for forming a friendship are discussed. In these resources, the purpose of establishing friendship, benefits and harms, considerations to be taken into account when choosing a friend, solutions to problems such as the characteristics of a good and bad friend and answers to questions such as what should be the limit in a friendship relationship were also sought. Friendship, in the dictionary, means 'unhypocritical, sincere and trustworthy love towards someone or something'. Friendship is

a mutual bond between two people based on truth in words, actions and thoughts. This bond allows the parties to get very close to each other.

It is also necessary to mention the words "veli" and "refik", which are used in the sense of friend as well as having different meanings. In the Holy Quran, the basic source of the İslâmîc religion, the word wali, which is used in singular and plural in eighty-seven verses, refers to the types of friendship such as friendship between God and people, friendship between people and the devil, and friendship between good and bad people. These verses essentially aim to establish the understanding that the true and eternal friend is Allah. For this reason, in the verses, it is frequently reminded and advised that God is the real and eternal friend, by emphasizing the characteristics of God as a true helper, protector, forgiving, and bringing people from darkness to light.

The religion and moral teachings that people adopt have a significant impact on social relations. For this reason, the verses of the Quran inform us that unbelievers, oppressors, Jews and Christians should not be friends, and that they are friends of each other and of the devil. It is understood from these verses that while the friendship of Allah gives people confidence and brings them from darkness to light, being a supporter of the devil causes them to fall from light to darkness and to enter a path that will eventually lead to loss. These Qur'anic messages make a significant contribution to the solution of the problem by telling the believer who to make friends with. The basic criterion of the Quran when it comes to making friends is to believe and have faith. If one refuses to believe, it is the Qur'anic preference not to take even one's father and brothers as friends. In the verses, the relationship between love and faith is mentioned and it is stated that real love and devotion are in the unity of faith rather than biological closeness. It is understood that relationships other than the friendship of Allah, His messenger and believers are the main cause of otherworldly loss. Since divine friendship is based on love and faith, it also produces useful practical moral results such as leading to goodness, being helpful and protective.

The term "hülle", which corresponds to the concept of friend and is defined as "vast friendship that penetrates deep into the heart and takes root", is also used in the Holy Quran. The word "halil" in the verse "As a matter of fact, Allah took Abraham as a friend" is an example of this usage. Ghazali says that the friend and friendship meant by this expression indicates the greatest, most sublime love, the beloved, which is above all other friendships. The hadith of Muhammad, "A person follows the religion of his friend (halil)", expresses the depth of the moral, psychological and religious effects that friends and friendship leave on people.

Ikhwan-ı Safa, which is one of the two main elements of the article, is an organized community that uses secrecy as a method and has religious, scientific, political and philosophical goals. They found a solution to the general division of the period they lived in by creating a new İslâmîc society based on the principles of unity, brotherhood, cooperation and solidarity. Ikhwan-ı Safa is a community with an understanding that puts humans, who are by nature social beings, at the center. Members of the community explain the purpose of human creation as being to know oneself and the world in which one lives, to know one's creator, and to be aware of the truths of things and existence. According to the thinkers of society, a person who knows himself, the universe, his creator and his existence is a virtuous person. A virtuous person has come to the stage of receiving the inspiration of angels because he is a person who lives as the religion commands.

Ikhwan-ı Safa sees building a virtuous individual, a virtuous society and a virtuous state as the main goal of their philosophy. In this regard, there is a need for people who have unity of thought and belief, stay away from useless conflicts, give importance to cooperation and

solidarity for individual and social success, and have active feelings of friendship and brotherhood. They are of the opinion that a society consisting of individuals who have no expectations other than God's will can succeed in becoming a single body in all areas of life. The ideal state is a state that has managed to become a single body, has all the necessary material and spiritual capabilities, and where virtues such as honesty, compliance with trust, and loyalty are dynamically practiced. What kind of contribution and role does friendship, which is a form of human relationship based on love and which is so important for human life, contribute to the moral competence of a person? Why does a virtuous person need a friend? The answers to these questions are very important for the members of the society. Because they believe that it is not possible to be friends with every person, and they have a very uncompromising attitude on this issue.

According to general acceptance, the forty-fifth treatise of the fifty-two treatises of the Brotherhood of Safa is related to the way the members of this society relate to each other, their cooperation with each other in matters of religion and the world, and their sincere compassion and love. There are certain things that members of the Ikhwan al-Safa community should pay attention to when they want to make friends, wherever they are.

According to the philosophical, religious and moral understanding of the society, one should not be friends with everyone. We should know the person we will make a friend with thoroughly, his morality, religious belief and sect should be thoroughly investigated, and we should make sure whether they are worthy of true love and brotherhood. According to the community that defines those who do not believe in the Day of Judgement as the worst of people, there are people among people whose nature and morals are corrupt, unstable, and superstitious. There are evil, ungrateful, insecure, stingy, cowardly, jealous, greedy, sinful, rude, hard-hearted, stupid, ignorant, disgusting, hypocritical, incompatible, deceptive, arrogant, adulterous people among them, as well as benevolent, generous, grateful, reliable, patient, smart, harmonious, brave, opinionated, kind, elegant, loving, sincere, sincere, and humble people. Ikhwan-ı Safa mentions three disgraces among them, which he calls the mother of sins and accepts as the most evil habit. These are arrogance, greed and jealousy. The Ikhwan-i Safa, who considers it arrogance to be identical to Iblis, greed with Adam and to be jealous of Cain, says that a virtuous person should stay away from them. According to them, a friend means a helper in both religious and worldly affairs. For this reason, a friend whose morality and faith are corrupted can be an occasion for a person to lose both the happiness of this world and the hereafter.

Among the İslâmîc philosophers, Ibn Miskawayh was the one who dealt with the subject of love and friendship in the most comprehensive and systematic way and was also influenced by Aristotle's ideas on the subject. The philosopher, like other thinkers, evaluated the issue based on the idea that humans naturally need their fellow humans because they are social beings. The fact that humans need other people to complete themselves has made cooperation mandatory. The thesis that cooperation and solidarity are indispensable values and an inevitable law for social life is one of the philosopher's important findings. This determination is important for social life.

The virtues of love and friendship are among the basic principles in the formation of a society in harmony, with a sense of cooperation and solidarity. Feelings of love and friendship are needed to establish and maintain harmony, unity, cooperation and solidarity. Because he sees love as the basic condition of happiness. Being able to feel love in a perfect sense obliges people to live in a society. Because, like other virtues, the virtue of love can be acquired by living together with people in society. Experiencing and sharing the love that exists in human nature is one of the reasons for existence. He describes friendship as a special type of love

and expresses it with the concept of "mawadda". He also emphasized that friendship cannot be established among many people like love, and argued that it is a more special bond.

According to the thinker, a person cannot live without love. The value of friendship is more valuable than all kinds of treasures and all the precious goods, objects and precious stones that people strive and compete to obtain. The philosopher evaluates a person's worth according to his interest in friendship. According to him, a person who does not care about friends and friendship is unimportant. None of the beings on earth is more valuable than a friend whose help is trusted in an important matter. One of the main means of a person's happiness is his friends. The presence of a reliable friend not only makes him happy but also contributes to his self-confidence. Especially for a leader who rules the state, having a reliable friend means his eyes, ears and mind in administrative affairs. Thanks to his friends, people who are far away become closer to him, and with their information sharing and support, solving problems becomes timely and easy. According to the philosopher, one of the main issues to be considered regarding friendship is to investigate the quality of human relations, especially with family members.

Ibn Miskawayh gives some suggestions inspired by Socrates to avoid being deceived, falling into a trap and staying away from this danger when making friends. Accordingly, it is necessary to look at the communication and behavior of the person to be made with family members, especially their parents, during their childhood. If his/her communication with family members is good, friendship can be made with him/her; if his/her communication with them is bad, it is necessary to stay away from him and protect himself. The thinker says that the next step is to look at the previous friends of the person to be friends with and compare their behavior towards them with their behavior towards family members. Another method is to check whether they thank the people they should thank and whether they are ungrateful. The philosopher, who opposes establishing a friendship with a person who is ungrateful and does not thank for kindness, advises against making friends with people who are fond of financial matters and ambitious. Ibn Miskawayh recommends that people who have characteristics that will disrupt the healthy relationship between two people and interrupt the friendship should not be preferred as friends. In addition, it considers making material and moral sacrifices as the basic duty of both parties in order to preserve and maintain the established friendship relationship.